

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

9 MİLLETLERARASI
TÜRK HALK
KÜLTÜRÜ KONGRESİ

MADDİ KÜLTÜR

AZERBAJYCAN HALI SANATINDA ULUSAL KİMLİK VE TÜRKÇÜLÜK ÖĞELERİ¹

Assoc. Prof. Dr. Sabina NEMATZADE²

Türk dünyasını birbirine bağlayan öğeler çoktur. Dini, dili, kültürü, hayat tarzı, gelenekleri ortak olan Türk halklarını birleştiren önemli maddi elementlerin başında halı örnekleri gelmektedir. Sadece günlük hayata kullanılan bir eşyadan ziyade bir sanat eseri niteliğinde olan halılar, üzerindeki nakışlarla dünün ve bugünün çok geniş bir araziye yayılan Türk asıllı halklarının görsel ilişkilerinin bir göstergesidir.

Bu sanat Türk halklarının maneviyatını, zevkini, toplumsal ve felsefi düşüncesini, etik ve estetik değerlerini ifade ediyor. Türk halkları bu veya diğer sanatla kendi varoluşlarını ve kadimliklerini gelecek nesillere iletmışler. Nitekim, sanat her bir ulus için varlık belirtisidir.

Halılarda tasvir edilen nakışlar, ulusların estetik dilini oluşturmaktadır. Türk halklarının halı sanatındaki öğeler, dünyadaki tüm Türk asıllı halkların tek millet olduğunu göstermektedir.

Azerbaycan halı sanatı, Türk halkları ile birlik, dayanışma ilişkilerinin tarihi kanıtı niteliğindedir. Azerbaycan'ın Türk halkları ile UNESCO'ya, Avrupa Konseyi'ne takdim edilen Nevruz bayramı gibi ortak değeri bulunmaktadır. Halı sanatı da bu değerli mirasa bir örnektir. Halı sanatında kullanılan nakışların araştırılması, Türk halkları tarihinin eski zamanlaradək uzanan geçmişe sahip olduğunu, Türk duygu ve fikir dünyasında çok önemli izler bıraktığını gösteriyor. Azerbaycan halı nakışlarında rastlanan eski Türk öğeleri, Azerbaycan ulusal kimliğinin ve kültürünün oluşumunda büyük etkiye sahiptir.

XIII-XIV yüzyıl minyatür resamlığı, Azerbaycan sanatına Türk-Uygurlar tarafından getirilmiş ejderha, bulut tasvirleri, Çin-Uygur mitolojisinin fantastik obrazları gibi Uzak Doğu sanatının öğelerini de yansıtır. Bu öğelerin birçoğu, sonralar Azerbaycan sanatına, aynı zamanda halı

1 Bu araştırma Azerbaycan Respublikasının Prezidenti yanında "Elmin İnkişafı Fondu"nun mali yardımıyla yapılmıştır. Grant № EİF- KETPL-2-2015-1(25)-56/50/5.

2 Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Bilim Tarihi Enstitüsü Başkan Yardımcısı.

sanatına dahil oluyor ve yerli gelenekler ruhunda yaratıcılıkla yeniden işlenir. Dünyanın kültürel mirasında kendine özgü yere sahip olan Azerbaycan halıları araştırmacıların her daim dikkatini çekmiştir. Bu ilgiye sebep ise halılar üzerinde örülmüş kodlar, bir başka deyimle nakışlara dönüştürmüş sembollerdir. Tarihi geçmişin mitoloji düşüncesinden, hayat tarzından, aile hayatından kaynaklanan bu nakışlar etnografya, ulusal kimlik ve Türkçülük açısından çok değerli kaynaklar niteliğindedir.

Azerbaycan halılarında çok sıkça rastlanan desenlerden biri Umay tanrıçasının tasviridir. Türk halklarının yerleşmiş olduğu büyük arazilerde kadınlar Umay'ı aynı şekilde tasvir ediyorlardı. Bu, ortak Türk mitoloji düşüncesinin bir göstergesidir. Hakikaten de, beyaz elbiseli, gümüş renkli saçları yerlere kadar uzanan, yaşı bilinmeyen ve Dirilik Ağacının ebedi sahibi olan Umay Ananın başını üç adet üçgenden ibaret sihirli taç beziyor. Bu taçın eski Türk ayinlerinde tanrıların ve şamanların esas farklılaşma sembolü olması ile ilgili çeşitli düşünceler mevcuttur. Azerbaycan halılarında bulunan üçgen de, Umayın taçı ile ilgili olarak nazarlık gibi yorumlanmaya başlanmıştır. Umay ile ilgili en ilkin bilgilere Orhun yazıtlarında rastlanmaktadır. Göktürk çağı Bengü Daş yazıtlarında da adı geçen Umay, çocukların koruyucusu gibi tasvir ediliyordu. Halılar da genellikle kadınlar tarafından hazırlandığından ve kızlara çeyiz olarak verildiğinden Umay tasviri, veya onun sembollerinin örülmesi tesadüf olmayıp, kadınların hem kendini, hem de evladının gelecek evladını, üç yaşına kadar çocukları korumak duygusundan gelişmiştir.

Diğer tüm Türk halkları gibi, Azerbaycan halkının da en eski ve en güncel inançlarından biri, nazara olan inançtır. Gözleri renkli olan insanların nazarının daha güçlü olduğu ile ilgili bugün de bazı inançlar mevcuttur. Mavi gözlü insanların gözü, baktıkları insana dokunmuş, mavi boncuğun ise bu nazardan koruyacağına dair inançlar vardır. Halılar üzerinde bu inanç, daha belirgin şekilde kendini göstermektedir. Nitekim, Azerbaycan halılarının çoğunda nazardan korunmak için somut bir şekilde göz tasvirlerine rastlanmaktadır.

Azerbaycanın zengin maddi kültürünün değerli bir bölümünü oluşturan halı sanatında süs motifi olarak farklı şekillerde tasvir edilmiş ejder motifi de yer almaktadır. Ejder motifi eski dönemlerden itibaren kullanılan sembollerden biridir. Birçok toplumların yanı sıra, Türk halklarında da ejder motifiyle tanışlığın çok eskiye dayandığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Azerbaycan halı örneklerinde bu motifin Moğol işgalinden sonraki dönemde sıkça uygulandığı düşünülmektedir. Azerbaycan halı sanatında ejder motifinin eski Türk mitolojisinden gelen iyilik, su ve bolluk, bereket sembolü, hem de Ateşperestlikten gelen, kötülük, şer kuvvetlerinin sembolü olarak işlendiği örnekler vardır. Ejder motifi, Azerbaycanla yanı sıra Orta Asya ve Anadolu Türkleri tarafından sıkça kullanılan bir motif olmuştur. Bu ise, ejderin eski Türk inançlarındaki, mitoloji görüşlerindeki yeri ile ilgilidir. Bu görüşler bin yıllar boyunca çeşitli yapıtlara yansımıştır ve günümüzde ejder motifi eski sembolik anlamını kaybetmiş olsa bile, halâ daha maddi kültür örneklerinde dekoratif öge olarak kullanılmaktadır.

Türk halklarının, aynı zamanda Azerbaycan halkının mimarlık ve halı sanatında sekiz köşeli yıldız tasviri de geniş yayılmış ve bu sembolün bazı yorumları onun İslam sembolizminde tutumunun gelişmesine ve güçlenmesine neden olmuştur. Bazı düşünürler hadislere istinat ederek bu sembolü, aynı zamanda Müslümanın sekiz önemli özelliği ile ilişkilendirirler: merhametli, sabırlı, cömert, sadakatli, mütevazi ve dürüst olmak, sır tutmayı, şükretmeyi bilmek. Diğer bir

yoruma esasen, sekiz köşeli yıldız ameli-salih Müslümanın Cennette yüzüne açılacak sekiz kapıyı- Dari-celal, Dari-karar, Dari-selam, Cennetül huld, Cennetül meva, Cennetül adn, Cennetül firdevs, Cennetül naim'i ifade eder.

Diğer bir öge ise, “Zülfükar” kılıncı olarak nitelendirilen semboldür ve çeşitli coğrafi alanlarda yaşayan Türk halklarının etnik sembolizminde, damga işaretlerinde sıkça rastlanır. Sembolün aşağıya döndürülmüş şekilde tasvir edilmesi, aynı zamanda üst kısmında yatay bir çizginin bulunması ise tayfanın veya hanlığın vassallığının sınırlı yetkilere sahip olduğunun göstergesidir. Bunun yanı sıra, bu sembol, Göktürk Alfabesindeki “L” sessiz harfini ifade etmiştir. Eski dönemlere ait tarihi Gemigaya, Göyçe, Deveboynu, Sülek (Hakasiya), Sidak (Kazakistan) kayaüstü resimlerinde, Bulgaristan, Kırım, Deveboyu, Anadolu, İran (Gaşgaylar) mezar taşlarında, Derbend şehrinin kale duvarlarında, Hunların ve Hazarların, Bulgarların, Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin, Kırım ve Volgaboyu Tatarlarının, Kazakların ve Kırgızların, Çuvaşların ve Başkırtların, Nogayların, Yakutların, Uygurların, Kumıkların ve Balkarların, Kırım Tatarlarının halı sanatında bu sembole rastgelinmektedir. Bu olgular ortak Türk semboller sisteminin bulunmasına bir kanıttır.

En çok kullanılan nakış ürünlerinden biri de romb'dur. Geniş bir şekilde incelenmemiş olmasına rağmen, bilimsel literatürde bu figürle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. B.Tuncay, bu figürün kadın başlangıcı olarak sembolize edildiğini ve aslında “anne” olarak kullanıldığını belirtir. Türkiye kilimlerinde de bu figüre sıkça rastlanmaktadır. Anadolu nakışlarını inceleyen M.Erbak Elazığ, Sivas halıları üzerinde sıkça görülen bu motifi bereket simgesi olarak tanımlar. Azerbaycan halılarının yanı sıra bu nakışlar Gobustan kayaüstü resimlerinde de bulunmaktadır.

Azerbaycan ve Anadolu halı sanatında “koç” ornamenti gibi tanınan, Orta Asya'da “koç-müyz” (koç boynuzu), Kuzey Kafkasya'da “goçgar”, Kırım'da ise “öküz gözü”, Azerbaycan ve Anadolu'da “koç başı”, “elibeline” ve “bereket” olarak adlandırılan Türk ögesinin en eski tasvirine Batı Azerbaycan kayaüstü resimlerinde, “Kül tigin” anıtlarında rastlanır.

Karabağ halı mektebinin Cebrayıl grubuna ait edilen halıların “hersin” olarak adlandırılan ornamentinin farklı türlerine Güneybatı Asya ve Orta Asya'da, Kuzey Kafkasya'da, Sibir'de, Kırım'da ve Doğu Avrupa'da tespit edilmiş eski ve ortaçağ Türk damgaları arasında, halı, takı ürünlerinde sıkça rastlanmaktadır.

Diğer bir taraftan, Azerbaycan, Orta Asya ve Kuzey Kafkasya halı ornamentleri ile ilgili araştırmalara esasen damga sınıflandırmasında oğuz ögeleri gibi bilinen simgelerin belirli tarihi dönemlerde Kıpçak tayfalarının da arasında yayılması ve aksine, Oğuz nesillerinin kendi geleneksel simgelerinden vazgeçerek Kıpçak ögelerini seçmeleri etnokültürel entegrasyon veya askeri-siyasi durumla ilgili olabilir. Örneğin, Azerbaycan (Kafkas Albanyası) asıllı ögelerin , aynı zamanda “alban” veya “alpan” olarak adlandırılan damganın ilkin ortaçağdan itibaren Kazakistan'daki alpansuan (alban-suvar) tayfasının da simgesine dönüşmesi özel araştırma talep eden konulardandır.

Bunların yanı sıra, Azerbaycan halılarını süsleyen esas nakış **butadır**. “Buta/puta” kelimesinin ilkin anlamı, eski Türk halklarının mitoloji düşüncelerinde kutsal nitelik taşıyan simgelere bağlı olup, insanı nazardan, hastalıklardan koruyan saf alevi ifade eden tasvirlerdir. Buta, halıların, kadın elbiseleri ve baş örtülerinin süsü, Azerbaycan etnokültürünün vizit kartıdır.

Aran halısı

Kestane buta

Karabağ, kestane butalı halı

Karabağ, Malıbeyli halısı.

Muđan halısı

Halı sanatında karşı-karşıya dayanan butalar karşılıklı sevginin, aksi yönler bakan buta nakışları ise ayrılık ve hasretin sembolü sayılmıştır. Eğer halı üzerindeki nakışlarda büyük butanın içerisinde daha küçük tasvir edilmişse (balalı buta), bu, neslin sürekli ve sağlam olmasına, evlat arzusuna işaretir.

Türk halı sanatının hikmet hazinesinin zineti olan butaların birçoğu, Oğuz boylarının adını taşıması nedeniyle tarihi gerçeklere ışık tutuyor. Bu butalar, Azerbaycan ve diğer Türk halklarının halılarında "Efşar buta", "Bayandur buta", "Gaşgay buta", "Şahseven buta", "Yazir buta" ve diğer boyların adı ile kendi izlerini saklı tutmaktadır. Oğuz boylarını ifade eden bu buta türleri, Türk dünyasına geniş yayılmış ve bugün de Doğu Anadolu'dan Orta Asya'ya kadar uzanan Bozgir halılarında kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Araz Qurbanov. Rəmzlər nədən danışır?. Azerbaycan xalçaları. Cild 6, N. 18, 2016.
- Araz Qurbanov. Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr. Azerbaycan Respublikası Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar mərkəzi. Bakı-2013.
- Azerbaycan etnoqrafiyası. I cild, Bakı-2007.
- Azerbaycan. Azerbaycan ensiklopediyası. Bakı-2007.
- Azerbaycan xalçası: bibliografiya /tərtibçi-müəllif K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva; M.F.Axundov ad. Azerbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2012.- 469 s.
- Sevinc Nəsirova . Azerbaycan toxuculuq məmulatları üzərində dini inanclarla bağlı bəzi naxışlar. Milli-Azerbaycan Tarixi Muzeyi-2015. Bakı, "Elm və təhsil", 2015.
- Sevinc Nəsirova. Azerbaycan xalçaları üzərində Umay ilahəsinin izləri. Milli Azerbaycan Tarixi Muzeyi-2016. Bakı, "Elm və təhsil", 2016.